

Emilio Marin

Salona između Rima i Bizanta *

Dalmacija je, kao što znamo, nakon Teodozijeve smrti 395. godine ostala dijelom Zapadnog rimskog carstva. *Notitia Dignitatum*, iz 408. g.¹, i Veronski popis iz 312.-314. g., smještaju Dalmaciju na Zapad.² Činjenica jest da je Ilirik bio podijeljen te da je njegov manji dio s Dalmacijom bio dodijeljen Zapadu; Bizant je pak – zbog kontrole Jadrana – prema Dalmaciji gajio snažne pretenzije, koje će se, kako se općenito drži, realizirati tek 437. godine. Zbog snažnih utjecaja s Istoka, a osobito zbog pojave datiranja pomoću indikcija, često u znanstvenoj literaturi interpretira da je Dalmacija i ranije bila pridodana Istočnom carstvu.³ Međutim, svojevremeno smo pokazali da važan čin, a to je datiranje pomoću indikcija⁴, nema nikakve veze s navedenim pripojenjem Dalmacije Istoku. Takvo je datiranje u uporabi u Saloni mnogo prije tog datuma. Salona je dakle do tog vremena bila dio Zapadnorimskog carstva.

Nakon tog pretpostavljenog bizantskog razdoblja od 424. g., odnosno 437. g., pa sve do 454. g., Dalmacijom je nezavisno od Istoka i Zapada, ali pretežito u okviru Zapada, iz Salone vladao Marcellin⁵. Dvadesetak godina kasnije uslijedio je pad Zapadnorimskog carstva⁶ i smrt Julija Nepota 480. g. (kojeg je Carigrad priznao vladarem Zapada⁷). Poslije tih događaja Dalmacija prolazi kroz nove političke promjene⁸, gotsko razdoblje⁹ i Justinijanovu „rekonkvistu“. Datiranje pomoću indikcija zadržalo se u svim tim razdobljima bez obzira na izvor tog novog načina datiranja. Postavlja se pitanje, postoji li isti takav otklon od političke realnosti i datiranje pomoću konzulata, često povezano s onim indikcionalnim, sve do trenutka kad se ono prestalo koristiti sredinom 6. st., tj. od 541. godine¹⁰?

* Ovaj je tekst bio prezentiran sudionicima Gortanovih dana, stručnog skupa u organizaciji Hrvatskog društva klasičnih filologa 2010.

¹ O. Seeck, *Notitia dignitatum*, Berlin, 1876, smješta Dalmaciju, kao i njezinu metropolu Salonu na Zapad; osobito za Salonu cf. IX 22 *Salonitana armorum fabrica*, XI 23 *Praepositus thesaurorum Salonitanorum, Dalmatiae*, XI 46 *Procurator gynaecii Bassianensis, Pannoniae secundae n̄ translati Salonis*, et XI 66 *Procurator baffii Salonitani, Dalmatiae*.

² Cf. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, III, Oxford, 1964, p. 385: Appendix III.

³ Najnovije, cf. N. Gauthier, *Salone entre Rome et Constantinople : liapport de liépigraphie chrétienne*, *Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae*, Città del Vaticano-Wien, 2006, p. 376.

⁴ E. Marin, *Civitas splendida Salona, Salona Christiana*, Split, 1994, p. 72.

⁵ Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, p. 420.

⁶ Cf. M. Nikolanci, *Dalmatinska dinastija i propast Zapadnog rimskog carstva*, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 18, Zagreb, 1985, p. 5-22.

⁷ Cf. J. Ferluga, *Liamministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia, 1978, p. 65.

⁸ Cf. Wilkes, *op. cit.*, p. 423; E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, II, ed. Palanque, Paris-Bruelles-Amsterdam, 1949, p. 48, 50.

⁹ Wilkes, *op. cit.*, p. 423-427.

¹⁰ Cf. J.-M. Lassère, *Manuel diépigraphie romaine*, Paris, 2005, p. 970.

Odakle zapravo dolazi uvjerenje da je Dalmacija bila predana Istočnom carstvu 437. godine? Što je tome razlog?

23. listopada 425. g. Valentinijan III., sin Gale Placidije, bio je kao dijete od 6 godina u Rimu proglašen Augustom, uz suglasnost Teodozija II. (koji ga je prethodno, 424. g.,¹¹ bio zaručio sa svojom vlastitom kćeri Eudoksijom, kad je ona imala 3 godine). Vjenčanje Eudoksije i Valentinijana III., obavljeno 29. listopada 437. g. kad je car za tu prigodu došao u Carigrad,¹² bilo je najviši izraz dobrih odnosa dviju polovica Carstva. Općenito se smatra kako je radi dobrih odnosa Gala Placidija tada odustala od svojih prava na Dalmaciju. Te su povijesne činjenice¹³ međutim dvojbene,¹⁴ dok nas, naprotiv, natpisi navode na zaključak da se Dalmacija uvijek osjećala pripadnicom Zapada.

Ono što možemo zaključiti postojanjem konzularne datacije u starokršćanskoj Saloni, u najmanju ruku nam pokazuje da se politička „realnost“ proživljavala na drugi način. Potrebno je samo dokučiti radi li se o stvarnoj ili pak realnosti što su je stvorili povjesničari.

Veliki niz sačuvanih datiranih natpisa iz Salone potvrđuje nam da su konzularne datacije ondje jednake onima na Zapadu. Polazna točka našeg istraživanja jest situacija u Dalmaciji prije te pretpostavljene promjene 437. g., dok je Dalmatinsko stanovništvo bilo neprijeporno potpuno svjesno svoj pripadnosti Zapadu.

Salonitanski epitafi datirani prema konzulima nižu se od 358. do 539. g. U tom vremenskom periodu od skoro dva stoljeća posebno se ističu dva razdoblja: dru-

¹¹ Cf. Ferluga, *op. cit.*, p. 63.

¹² Cf. A. Chastagnol, *La fin du monde antique*, Paris, 1976, p. 19.

¹³ Cassiodorus, *Var. xi*, 1.9 : (Placidia) *nurum denique sibi amissione Illyrici comparavit factaque est coniunctio regnantis divisio dolenda provinciae*. Jordanes, *Rom. 329* : *datamque pro munere soceri sui totam Illyricum* (sic); cf. O. Seeck, *Geschichte des Unterganges der antiken Welt*, vol. VI, Stuttgart, 1920, *Anhang*, p. 421, 121/34.

¹⁴ E. Stein, *Histoire du Bas Empire*, I, Bruges, 1959, p. 285, drži da je grad Sirmij bio predan Istoku te da je taj događaj označio da se Zapad odriče svojih starih pretenzija na Ilirik. Cf. Š. Ljubić, *O upraviteljih Dalmacije za rimskoga vladanja*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 31, Zagreb, 1875, p. 63 smatra da je zapadni dio Ilirika došao pod vlast Istoka 437. Isto i Ferluga, *op. cit.*, p. 63 i bilj. 132, gdje se navode autori koji se slažu u interpretaciji o prijelazu Dalmacije pod vlast Istoka. J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire* (2. izd.), vol. 1, London, 1923, p. 221, 225-226, smatra se da je do prijelaza Dalmacije pod vlast Carigrada dogodilo 437. g., čak možda i prije tog datuma. Ch. Pietri, *Roma Christiana*, II, Roma, 1976, p. 1131, smatra da je moguće da se Gala Placidija odrekla svojih prava u zapadnom Iliriku, iako ističe da izvješće Jordanesa ima vrlo krhku dokumentarnu vrijednost, međutim, drži da je Ilirik konačno okupirao Teodozije II 424. g., nakon Honorijeve smrti 423. g. Za tu okupaciju Bury, *op. cit.*, p. 221, bilj. 2, i J. Jung, *Roemer und Romanen in den Donauländern* (2. izd.), Innsbruck, 1887, p. 186, n. 2, smatraju da je potkrijepljena i nalazima natpisa, konkretno, dvama natpisima iz 414. i 415., što ne odgovara rezultatu na temelju našeg proučavanja tih natpisa : *CIL III*, 9513 – *FS II*, 165 – *ILC 454* – Šašel 2444 i *CIL III*, 2656 – *ILC 479*. Štoviše, natpis *CIL III*, 3104, add., p. 2328, 18 iz 423., jasno pokazuje Dalmaciju kao dio Zapada. Najnovije, P. MacGeorge, *Late Roman Warlords*, Oxford, 2002, p. 39, se poziva na dva natpisa iz 414/415, ali ne donosi ni najmanji novi detalj i navodi, u prilog tezi koju su iznijeli Bury i Jung, interpretaciju J. Wilkesa o salonitanskom natpisu iz 425. (natpis *CIL III*, 9515 ñ *ILC 185*). Mi međutim ne vidimo stvarne argumente koji bi išli u prilog tezi koju zastupa Bury. P. MacGeorge, *op. cit.*, p. 34-36, razmatra i pitanje 437. godine, ali njegova je argumentacija o pripadnosti Dalmacije Istoku teoretske prirode (p. 60, 62) i taj autor kritizira (p. 37) interpretaciju koju je iznio F. E. Wozniak, *East Rome, Ravenna and Illyricum 454-536 AD*, *Historia*, 30, 1981, p. 354-355, premda se nama upravo ona čini opravdanom te je citiramo: "Between 437, when all of Illyricum passed to the East, and 454, Salona and coastal Dalmatia seem to have reverted to or remained under West Roman administrative control, while formally under East Roman sovereignty." Konačno, i MacGeorge, *op. cit.*, p. 39, mora priznati da nakon 437. "for much of the diocese of Illyricum any change in administrative status would have been purely theoretical. Large area of the diocese were completely out of imperial control."

ga polovina 4. i 5. st., s 27, odnosno 54 primjera, dok je u prvoj polovini 6. st. zabilježeno samo 8 konzularnih datacija. Po tome možemo zaključiti su konzularne datacije postale rijetkost u 6. st., kad se počelo koristiti indikcionalno datiranje. Ta nam brojna zastupljenost konzularnih datacija koja sežu puno stoljeće i pol, kad postoji po jedan primjer konzularne datacije svake druge godine, omogućuje dosta meritorno istraživanje.¹⁵

Treba napomenuti kako je sama riječ *consul* izostavljena na više salonitanskih epitafa 5. st.:

CIL III, 9511 – *FS II*, 162 – Šašel 2441;

CIL III, 9515 – *ILC 185*;

CIL III, 9520, 9521, 12860 – *FS II*, 176 – *ILC 1245* – Šašel 2455;

CIL III, 14304, add., p. 2328, 127 – *FS III*, 22 – *ILC 3042 B* – Šašel 2695;

Šašel 2254;

CIL III, 14684, 1 – *FS II*, 184 – Šašel 2463;

RS I, 81 – Šašel 2675.

U kasnoj antici 5. i osobito 6. st., epigrafija umjesto datiranja po konzulima često koristi postkonzularnu dataciju.¹⁶ Ta je opća pojava potvrđena i u Saloni i to u 4. st. na 4 od 33 natpisa, u 5. st. na 12 – 15 od 56 natpisa, te na 2 od 9 natpisa u 6. st.. Ovakvom rezultatu zacijelo je pridonio potpuni nestanak konzularne datacije u vrijeme Justinijana, no unatoč tome, u Saloni su osobito u 5. st., prisutne kako konzularne, tako i u postkonzularne datacije. To potvrđuje sklonost prema nepreciznom datiranju i otklon od političkih događaja, što je zapaženo i u istraživanju indikcionalnih datacija u Dalmaciji.

U prilog tezi o kontinuitetu povijesti Dalmacije u okviru Zapada, možemo se, dakle, osloniti na epigrafičku dokumentaciju.

Na latinskim natpisima, godina 437. je u Saloni obilježena jednim natpisom na kojem su oba konzula sa Zapada *CIL III*, 9518 – *FS II*, 172 – *ILC 455* – Šašel 2451,

¹⁵ Svi natpisi u ovom istraživanju koji su citirani u ovom članku, počevši od prethodne bilješke pa nadalje, navode se uvijek prema 4 izvora, a samo ukoliko nisu zastupljeni u sva 4 temeljna izvora, samo nekima. Oni su uvijek navedeni u kraticama: *CIL III* ili *CIG IV* – *FS II* ili *FS III* ili *RS I*, – *ILC* – Šašel, prema sljedećoj legendi natpisa:

CIL III = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. III, ed. Th. Mommsen, Berlin, 1873; supplementum ed. Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. von Domaszewski, Berlin, 1902.

CIG IV = *Corpus Inscriptionum Graecarum*, vol. IV, ed. E. Curtius et A. Kirchhoff, Berlin, 1856-1859.

FS II = *Forschungen in Salona II*: R. Egger, *Der altchristliche Friedhof Manastirine*, Wien, 1926.

FS III = *Forschungen in Salona III*: E. Dyggve, R. Egger, *Der altchristliche Friedhof Marusinac*, Wien, 1939.

RS I = *Recherches à Salona I*: J. Broendsted, *La basilique des cinq martyrs à Kapljuč*, Copenhagen, 1928, p. 33-186.

ILC = E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres I-III*, Berlin, 1925, 1927, 1931.

Šašel = A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae*, Ljubljana, 1963 (*Situla 5*); Ljubljana, 1978 (*Situla 19*); Ljubljana, 1986 (*Situla 25*).

Usporedbe se pak daju na temelju najvažnije publikacije o konzularnom datiranju u kasnom Rimskom carstvu *CLRE*.

Legenda kratice:

CLRE = R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, *Consuls of the Later Roman Empire*, Atlanta, 1987.

¹⁶ Cf. *CLRE*, p. 65.

cf. *CLRE*, p. 408; isto kao što je to slučaj i na jednom grčkom natpisu *CIG* IV, 9427 – *FS* II, 171 – Šašel 2450.

Među latinskim natpisima također je znakovito nekoliko sljedećih datuma:

– 440. g. natpis *CIL* III, 9519, 12859, redosljed konzula je isti kao i na Zapadu, dok se na Istoku pojavljuju natpisi i s takvim ali i s obrnutim redosljedom, kao i sa imenom Anatolija samoga, cf. *CLRE*, p. 414.

– 442. g. natpis *CIL* III, 9520, 9521, 12860 – *FS* II, 176 – *ILC* 1245 – Šašel 2455, datiran trećim epitafom u 443. g., dok se u godini 442., iz koje datiraju prva dva epitafa, pojavljuje samo jedino ime konzula potvrđenog na natpisima na Zapadu. Dakle, ako je u godini 442. natpis datiran kao na Zapadu, tada možemo zaključiti da je isto bilo i u 443. g., bez obzira na to što znamo da se te godine koristio isti način datacije i na Istoku. Činjenica da se u 442. g. datiralo kao posvuda na Zapadu samo imenom konzula Flavija Dioskora (cf. *CLRE*, p. 418), dovodi nas do zaključka o isto takvom datiranju kao na Zapadu i u 443.g., upravo onda kada su epitafi bili uklesani.

– 446. g. natpis Šašel 2254 ima isti redosljed konzula kao na Zapadu, dok se na Istoku koristi i takav ali i drugačiji redosljed (cf. *CLRE*, p. 426-427, no tu se ne spominje naš natpis). Ti su konzuli bili imenovani na Zapadu uz suglasnost Istoka;¹⁷

– 454. g. (?) natpis *CIL* III, 9529, add., p. 2139 – *FS* II, 179 – Šašel 2458, ako je dobro restituiran, od izuzetne nam je važnosti: naime, pokazivao bi da je jedini konzul Zapada bio poznat u Saloni (cf. *CLRE*, p. 440-442).

– 463. g. natpis *CIL* III, 1510 – *FS* II, 182 – Šašel 2461 ima formulu zapadnog tipa konzularne datacije (cf. *CLRE*, p. 460).

– 466. g. natpis *ILC* 245 adn. – Šašel 2770 ima formulu istočnog tipa konzularne datacije, međutim trebali bismo uvažiti rezervu autora *CLRE*, p. 464, koji dozvoljavaju i konzulat i postkonzulat, dakle god. 465. i 466., kao i okolnost da je jedan izuzetak od redosljeda zabilježen čak u samom Rimu (*ibid.*, p. 465);

– 511. g. natpisi *FS* II, 250 – Šašel 2529 i *CIL* III, 9525, add., p. 2139 – *FS* II, 248 – Šašel 2257; i god. 517., natpis *RS* I, 81 – Šašel 2675, datirani su svi prema konzulu Zapada, što odgovara gotskom razdoblju u Dalmaciji, tj. vladavini Teodorika, kada je Dalmacija priključena Italiji.

– 517./518. g.(?): natpis *CIL* III, 9526 – *ILC* 3842 adn. bio bi datiran kao u Istočnom Carstvu, no to nije sigurno, pogotovo kad se radi još o gotskom razdoblju u Dalmaciji kada je, kao i u prethodnim natpisima, za vladavine Teodorika Dalmacija bila priključena Italiji.

Na grčkim natpisima je godina 437., u Saloni zabilježena na jednom natpisu na kojem su oba konzula sa Zapada *CIG* IV, 9427 – *FS* II, 171 – Šašel 2450, kao što je to bilo slučaj i s latinskim natpisom *CIL* III, 9518 – *FS* II, 172 – *ILC* 455 – Šašel 2451, kako smo ranije naveli.

Također, među grčkim natpisima, upozoravamo na sljedeće primjere:

– 440. g. natpis *CIG* IV, 9426 – *FS* II, 175 – Šašel 2454, komentar o datacijama u 440. g.

(vidi gore);

– 450. g. natpis *FS* II, 178 – Šašel 2457 ima formulu zapadnog tipa konzularne datacije;

– 454. ili 455. g. natpis *FS* II, 180 – Šašel 2459 ima redosljed u kojem je zapadni konzul prije onog istočnog, prema redosljedu kakav se koristio na Istoku;

– 459. ili 460. g. natpis *FS* II, 181 – Šašel 2460 ima način zapadnog tipa konzularne datacije;

– 460. g. natpis *CIL* III, 9522 ima način istočnog tipa konzularne datacije, ali se može pretpostaviti da je klesar shvatio ime istočnog konzula kao titulu, što se može objasniti ako imamo u vidu konzularnu dataciju te iste ili prethodne godine, a smješta se najvjerojatnije na Zapad.

Kada je perzijski kralj 441. g. napao Carstvo, hunski je kralj Atila iskoristio tu tešku situaciju te je prešao Dunav porušivši više gradova. Carstvo je kupilo mir 443. g.¹⁸ Upravo je ta godina najzastupljenija među salonitanskim natpisima s konzularnom datacijom, a nalazimo ukupno 6 natpisa:

CIL III, 14306,2, 14892 – *FS* III, 23 – Šašel 2696

CIL III, 13126, 14239,7, add., p. 2328,127, ad. n. 13126 – *FS* III, 21 – *ILC* 1086 adn. – Šašel 2694, 2258B

CIL III, 9520, 9521, 12860 – *FS* II, 176 – *ILC* 1245 – Šašel 2455

CIL III, 9333, 12850, add., p. 2328,127, ad n. 12850 – *FS* II, 177 – *ILC* 3042 A – Šašel 2456

CIL III, 2659 – *ILC* 245

CIL III, 14304, add., p. 2328,127 – *FS* III, 22 – *ILC* 3042 B – Šašel 2695.

Ako obratimo pozornost da u toj 443. godini nema razlike u redosljedu imenovanja konzula i u redosljedu kakav je zapamćen na Istoku i na Zapadu, ipak ne bismo mogli dovesti u pitanje zapadnu interpretaciju, pogotovo ako se dokumentacija o toj godini smjesti među onu iz 440. i 450. g. i 459. ili 460. g. Isti se odgovor može dati i na analognu primjedbu koja se tiče 454. ili 455. g. Osim godina za koje se sigurno može dati dvojno tumačenje, postoje primjeri godina kad se pojavljuje samo zapadna interpretacija, te se mora eliminirati eventualno dvojno tumačenje. Konačno, latinski natpis *CIL* III, 9520, 9521, 12860 – *FS* II, 176 – *ILC* 1245 – Šašel 2455 (vidi gore), dodatno osnažuje zapadnu interpretaciju.

Ako se još zadržimo na pitanju 443. godine, odnosno ako natpise u toj godini promotrimo u cjelini, ono može biti oslabljeno i eliminirano. Samo jedan nat-

¹⁷ Cf. *CLRE*, p. 18.

¹⁸ Cf. A. H. M. Jones, *Le déclin du monde antique*, Paris, 1970, p. 81.

pis koji bi bio datiran konzulima te godine, budući da je u oba dijela Carstva postojao jednak redosljed dvojice istih konzula, ne možemo sa sigurnošću zaključiti radi li se o zapadnoj ili istočnoj interpretaciji. Međutim, dokumentacija prikupljena u *CLRE* (p. 420, 421), pokazuje apsolutnu nazočnost zapadnih natpisa koji su datirani po konzulatima Maksima II. i Paterija, dok ne postoje analogni natpisi s Istoka. To su bili konzuli imenovani na Zapadu, uz suglasnost Istoka.¹⁹ Štoviše, kao što nam pokazuje najmanje jedan primjer, na Istoku nisu poznavali imena konzula imenovanih na Zapadu, pa su korištene datacije prema postkonzulatu, tj. prema imenima dvojice konzula iz prethodne godine, Eudoksija i Dioskora (*ibid.*, p. 421), premda bi ih, budući da su njihova imena bila poznata, vjerojatno poređali na isti način.²⁰ Budući da nam dokumentacija u cjelini dokazuje da su konzuli Maksim (za svoj drugi konzulat) i Paterije na Zapadu bili dobro poznati, čak ni u Saloni (*ibid.*, p. 420) nije bilo potrebno da se koristi postkonzularna datacija, dok je, kao što smo vidjeli, situacija na Istoku, bila sasvim drugačija.

U 535. g., nailazimo na još jednu konzularnu dataciju zapadnog tipa i to na grčkom natpisu *CIL* III, 2659 adn., bez obzira na činjenicu da je upravo te godine bizantska vojska zauzela grad Salonu koja je do tada bila pod vlašću Gota. Taj posljednji salonitanski datirani natpis, prije bizantske rekonkviste 536. g., svjedoči nam o uvijek živoj tradiciji datiranja po zapadnom modelu, čak i u tom času vojno-političkog preokreta.

Sačuvan je međutim i drugi natpis, uklesan samo četiri godine nakon prethodno spomenutog, tj. 539. g., također grčki natpis *FS* II, 252 – Šašel 2531, s konzularnom datacijom, no ovog puta prema istočnom modelu. Dakle, upravo u tom vremenskom periodu između 535. i 539. g. zbio se pravi preokret te je do tada zapadna zemlja postala zemljom istočnog tipa.

Ako je konzularna datacija, kako smo se imali prilike uvjeriti na velikom broju natpisa, uvijek bila iskazana prema zapadnom modelu, možemo zaključiti da se Salona uvijek smatrala dijelom Zapada. Našoj se tezi o zapadnom kontinuitetu u Saloni sve do Justinijanove rekonkviste, suprotstavljaju rijetke indicije, bez ijedne koja bi mogla služiti kao snažan dokaz. Ipak, ako postoje jedan ili dva izuzetka zabilježena i na Zapadu, konkretno u Galiji i u Italiji, kako smo spomenuli, možemo dozvoliti da postoji iznimka i za Dalmaciju.

Stoga možemo zaključiti da konzularne datacije na natpisima Salone ne pokazuju da je Dalmacija bila predana Istočnom carstvu 437. g., odnosno čak da je do te predaje i bilo došlo, ona se nije odrazila ni na način datiranja u Saloni ni na salonitansko računanje vremena. Dalmacija je *de facto* bila dijelom Zapada sve do pada Zapadnorimskog carstva 476. g., te je, najvjerojatnije, bez ikakvih problema

zadržala zapadni sustav datiranja sve do Justinijanove rekonkviste 536. g.²¹ U vrijeme pada Zapadnog carstva i smrti Julija Nepota 480. g., Istočnjaci su Dalmaciju i sami smatrali dijelom Zapada,²² a Salona je bila grad isključivo latinskog jezika i kulture, te su svi stanovnici grčkog jezika bili stranci i nisu bili dijelom gradskih institucija.²³

²¹ Wilkes, *Dalmatia*, p. 426. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, II, p. 349, 360, 801, smatra da je Dalmacija konačno osvojena Dalmacije oko 538. g.

²² N. Gauthier, *loc. cit.*

²³ Cf. Gauthier, *op. cit.*, p. 385.

¹⁹ Cf. *CLRE*, p. 18.

²⁰ Cf. *CLRE*, p. 18.